

УДК 377.8(09)

Проблема виховуючого навчання у період Київської Русі (історіографічний нарис)

Ольга Осова,

кандидат педагогічних наук, доцент,
Комунальний заклад
«Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

На межі XX — XXI століть в Україні створюється нова система вищої освіти, орієнтована на входження у світовий освітній простір. Одним із резервів виховання гармонійно-розвинутої, високоосвіченої, соціально-активної, національно-свідомої особистості є поглиблення виховного потенціалу навчального процесу в основній і вищій школах, забезпечення пріоритетності засвоєння учнівською молоддю змісту освіти, культури, моралі, національних і загальнолюдських цінностей. Саме виховуючий характер навчання об'єктивно стимулює оволодіння попереднім соціальним досвідом у процесі формування творчої особистості, розвитку її активності.

Однак формування всебічного і змістового уявлення про виховуюче навчання

у вітчизняній педагогічній думці вимагає врахування історичних традицій, генетичного й логічного зв'язку між різними етапами його становлення.

Проблема виховуючого навчання розглядалася в контексті розвитку вищої педагогічної й середньої освіти з урахуванням регіонального компонента (Т. Загородня, Л. Коваленко, Н. Побірченко, І. Шумілова та ін.); творчої спадщини вітчизняних педагогів Г. Ващенка, Б. Грінченка, М. Корфа, С. Миропольського, К. Ушинського (Р. Вендровська, Л. Голубнича, А. Доценко, М. Калмикова, О. Тишик, Л. Штефан та ін.); ролі, функції, вимог до особистості вчителя та викладача (Л. Голубнича, Л. Зеленська, В. Микитюк, Е. Панасенко та ін.). Частково питання історико-педагогічного характе-

ру досліджуваної проблеми відображено в працях таких авторів, як М. Виноградова, В. Євдокимов, Б. Коротяєв, В. Лозова, М. Поташник, Ю. Сокольников та ін., де обґрунтовано сутність і шляхи реалізації принципу виховуючого навчання, виховні можливості змісту освіти, форм і методів навчання. Однак, як доводить аналіз літератури, історіографія проблеми виховуючого навчання у період Київської Русі не була предметом історико-педагогічного аналізу.

Мета статті — на основі аналізу історико-педагогічних джерел, біографічних і літературознавчих досліджень, пам'яток усної народної творчості з'ясувати особливості виховуючого навчання в період Київської Русі.

Як свідчить проведене дослідження, період Київської Русі ознаменувався появою перших пам'яток вітчизняної писемності (збірників афоризмів, «повчань», літописів «слов», проповідей, молитов та ін.), що містили настанови до навчання, яке мало чітко виражений виховуючий характер. Зокрема, в монастирських школах широкий виховний вплив на людину мала книга. Вона виступала своєрідним засобом виховання. Спеціальну статтю про книги вміщував Статут Федора Студита, який прийняв Києво-Печерський монастир у XI столітті і який згодом був розповсюджений на Русі у XII-XIII ст. ст. Прославляючи освітянську діяльність Ярослава Мудрого, автор виносить схвальну промову до книги, знань і освіти: «Велика буває користь від учіння книжного; книги настановляють, повчають нас на шляху покаяння, тому що мудрість знаходимо та помірність у словах книжних. Це — ріки, які нагадують весь світ, це джерело мудрості... Коли шукаєш у книгах мудрості старанно, то знайдеш велику користь для душі своєї» [1, с. 302].

Аналіз історико-педагогічної літератури [1-4] свідчить, що для досліджуваного періоду було характерним виховання таких рис, як взаємодія, взаємодопомога, колективізм, підкорення власних інтересів інтересам общини, яка виступала у

ролі сукупного вихователя. У так званих «школах грамоти» у юнаків виховували волю, стійкість, терплячість, які вони були повинні потім демонструвати під час спеціальних ритуалів — вікових унцій. Аналіз першоджерел, історико-педагогічної літератури досліджуваного періоду [2, 3] свідчить, що початок XI ст. ознаменувався подальшим розвитком досліджуваної проблеми, який відобразився у пам'ятках літератури та народної творчості. Як стверджує Є.Є. Голубинський, пам'ятки народної творчості досліджуваного періоду мали дві особливості: а) увага до моральних питань, загальних проблем етики; б) інтерес до людини, до особистості [1, с. 124].

Народна творчість була репрезентована казками, новелами, легендами, переказами, притчами, прислів'ями та приказками, піснями тощо. В них відображалось ставлення народу до виховання, до його можливостей, завдань, засобів, а також містилися конкретні педагогічні рекомендації щодо використання навчання як засобу виховання.

У ході дослідження виявлено, що прислів'я та приказки досліджуваного періоду охоплювали цілу програму морального виховання:

- виховання самостійності характеру, твердості, настирливості у досягненні поставленої мети: «Всіх слухай, а свій розум май», «Слухай старших людей, чужого розуму наберешся і свого не згубиш», «Слухай багато, а мало говори», «Хто не слухає тата, той послухає ката»;
- важливість поважання людей, запобігання суперечок та скривджень: «Сварка до добра не доведе», «Зло веде тільки до зла»;
- виховання бережливості, сором'язливості, помірності у своїх вимогах: «Хто малого не шанує, той великого не вартий», «Хто не шанує старого, той не має нового» тощо.

Зазначене вище дозволяє стверджувати, що в народній творчості прославлялися працелюбство, високі моральні,

розумові та фізичні якості, чітко простежувалася думка про тісний зв'язок виховання і навчання. Як зазначав Є.С. Літвин, у фольклорі відобразилися визнання цінності навчання, реальні протиріччя процесу виховання, урахування вікових особливостей, необхідність шанування батьків, розуміння народом того, що саме в дітях міститься безсмертя батьків, що виховання — це високий батьківський обов'язок [2, с. 24].

Аналіз літератури з теми дослідження [1–4] дозволяє стверджувати, що період історіографії Київської Русі представлено також у пам'ятниках староруської культури, які хоч і не носили власне педагогічного характеру, але містили практичну спрямованість, мали великий виховний вплив. Як відомо, у XI — XIII ст. на Русі було відомо близько десяти «Слів», «Повчань», в яких розкривалося освітньо-виховне значення «книжного навчання». Саме в цих працях важливе місце відводилося вихованню почуття патріотизму, хоробрості, мужності. Наприклад, давньоруський оригінальний твір морально-виховного характеру «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона представляв всенародні сподівання та ідеї, своїм змістом виховував віру в силу народу, піднімав значення людини [1, с. 126]. У цьому творі відсутні вчення про покірливість та смиренність, основна увага надавалася загальнодержавному завданню — вихованню особистості на героїчних традиціях, образах героїв минулого шляхом прославлення подвигів предків.

Виняткове місце в історіографії порушеної проблеми посідає праця «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, який став виразником нових поглядів на виховання, відображаючи позицію не тільки щодо візантійської церковної ієрархії, але й до її монашеського ідеалу виховання. «Слово про закон і благодать» визначалось сучасниками, зокрема С.Т. Золотухіною, як важливий документ для розуміння стану освіти і виховання Русі XI ст. Викладені в ньому ідеї про

волю як про вище благо, про права народу на свій духовний розвиток, його установка на підкорення церковній ієрархії світської політики князя, близькість концепції до релігійно-філософських засад християнства закріплювали ідеологічні позиції школи Ярослава, а її вихованцям допомогли стати передовими людьми свого часу [4].

Поштовхом для подальшого розвитку досліджуваної проблеми були праці літописця Нестора. Так, у його творах «Житіє Феодосія Печерського», «Про вбивство Бориса та Гліба» чітко простежувався педагогічний підтекст. Зазначимо, що саме Нестор вперше зробив спробу охарактеризувати «компоненти» навчання: слово, приклад вчителя в навчанні дітей, у вихованні в них любові до «книжного навчання».

В «Повести временных лет» представлено історію давньоруської школи, основну дату заснування якої автор визначає 988 р. З'ясовуючи походження Русі, монах Києво-Печерського монастиря багато уваги надає розповіді про розселення слов'янських племен та географічному опису Русі, дає докладні відомості про звичаї слов'янських племен та народів. Це у свою чергу сприяло вихованню патріотичних почуттів. Будь-який вчинок історичної особи супроводжувався моральною оцінкою автора. Так, літописець дає позитивну оцінку діяльності Володимира та Ярослава в галузі освіти, висуває на перший план засоби виховання «божого додержування» та «книжкової прихильності». Тільки за допомогою цих засобів, на думку автора, можливо усунути в людині неосвіченість, виховати розсудливість, чесність, вірність клятві, милосердя та інші моральні якості. В «Повести временных лет» спостерігається ідея виховання підростаючого покоління в душі слов'янської єдності [4].

Подальший розвиток проблема виховуючого навчання отримала у творах Климентя Смолятича та Кирила Туровського. Так, у «Притчі про людську душу та тіло» і «Повісті про сліпця та хромця» автори наголошували, що книги

слід читати «з розумінням», шукати в них роз'яснення сучасних подій та поведінки людей. На виховний вплив літератури у процесі навчання наголошував Кирило Туровський, неодноразово повторюючи, що необхідно систематично виховувати у кожної людини інтерес до читання. У «Повчанні на неділю Квітконосну» Кирило Туровський зробив першу спробу вікової періодизації: дитинство, отроцтво, юність. У творах К. Туровського і К. Смолятича важливе місце відводилося моральному вихованню, яке озброювало особистість доброчесністю, що необхідна для перемоги добра над злом.

 днією із найважливіших праць досліджуваного періоду, з огляду на проблему виховуючого навчання, є «Повчання дітям» Володимира Мономаха. У науково-педагогічній літературі «Повчання» характеризується як «вистражданий автором, темпераментний, ліричний з елементами трагізму трактат». Його педагогічні ідеї слід розуміти тільки у контексті середньовікової християнської етики, церковної ідеології та політики [1, с. 132]. Особлива цінність зазначеного твору полягала у тому, що автор вперше в історії вітчизняної педагогічної думки висував завдання виховання особистості згідно з реальними потребами суспільства. Володимир Мономах обґрунтовував необхідність розвитку у дітей ініціативи, працелюбства, виховання любові до Батьківщини, готовності захищати її від ворога, наголошував на важливості гуманних стосунків між людьми тощо. Зазначимо, що значне місце в «Повчанні дітям» автор відводить дорослим, які повинні виховувати дітей власним прикладом. Він звертає увагу на формування у дітей сумлінності та чемності. Проблема виховуючого навчання розглядалася у зазначеному творі через конкретні поради дітям: «бесіду вести коротку», «при старших мовчати», «не лютувати словом», «не осуджувати мовою». Знання та використання дітьми перелічених норм і правил, на думку автора, і є критеріями їх істинної вихованості. Свої настанови

Володимир Мономах підкріплює фактами, враховуючи прихильність дітей до наслідування. На його думку, успіх виховання вирішують не окремі настанови, а вся система різноманітних виховних засобів, які містять сферу етикету, манер, тону та поведінки. Володимир Мономах вважає, що така орієнтація дітей в життєвих ситуаціях залежить не від ества, а від навичок та вмій, набутих у процесі моральних вправ. Неможливо виховати відвагу та сміливість, підкреслював він, не поставивши їх у такі умови, під час яких вони могли проявити ці якості особистості.

У ході наукового пошуку виявлено, що проблема морального виховання знайшла відображення також у «Настанові дітям» (1218 р.) князя Костянтина Всеволодовича і «Повчання дітям» (1200 р.) княгині Марії.

Як свідчить проведене дослідження, важливе місце в історіографії доби Київської Русі займали перекладні літературні пам'ятки. Так, особливий виховний потенціал мали збірники афоризмів «Бджола», «Ізмарагд», «Мудрість Меландра». У Візантії такого роду збірники призначалися в першу чергу для навчання дітей у школі. Як зазначає О.Є. Кошелева, закріплюючи навички читання, учні грецьких шкіл одночасно засвоювали основні морально-етичні норми, а також знайомилися з ідеями та іменами античних та християнських письменників [3].

На староруську мову «Бджола» перекладена з грецької наприкінці XII століття. Подібний збірник, за словами дослідників, зокрема М.Н. Сперанського, В.С. Семенова, М.Н. Громова [5], мав універсальнопедагогічний характер, він вчив людину виховувати в собі честь, гідність, мудрість, прагнення до знань, працелюбство. «Бджола» була свого роду шкільною хрестоматією в Греції, а на Русі стала книгою для домашнього та самостійного читання. У «Бджолі» наводяться висловлювання загальнолюдського змісту давньогрецьких філософів, педагогів, істориків, письменників — Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура: «Безмолвное дело лучше бесполезного слова», «Истина

одна, а ложь многолика», «Делай сказанное и не говори о сделанном». Найбільш широко представлені у даному творі християнські автори Григорій Богослов, Іоан Златоуст, Василій Великий, Данііл Заточник. Усього нараховується 71 «Слово» (за В.С. Семеновим) [5]

Зібрані у «Бджолі» статті є своєрідною спробою давньоруських упорядників та редакторів дати відповіді на складні питання виховання і навчання. Крім того, майже половина «Слів» належать до правил практичної риторики, тобто норм мовної поведінки, які записані у настановах античних і християнських письменників [4].

Питання виховання високих моральних якостей особистості, виховного впливу книги, єдності слова та діла («Книги учить добро, и учившиеся ум имети», «Умеет слово мудрого ум врачевати») отримали подальший розвиток у збірнику грецького драматурга Менандра.

Таким чином, в період Київської Русі зародилися тенденції єдності та гармонії навчання та виховання, взаємозв'язок їх цілей і завдань, тенденція виховання за допомогою методів та засобів навчання. Історіографічний огляд проблеми виховуючого навчання в історії вітчизняної педагогічної думки доби Київської Русі (IX — XIII ст.) дозволяє стверджувати, що у період історіографії Київської Русі ідея виховуючого навчання одержала свій початок. Аналіз найбільш ранніх праць свідчить, що навчання мало виражений виховуючий характер (виховний вплив книги, читання вголос із поясненням основних термінів, навчання прийомам ведення діалогів). Головним надбанням педагогіки Київської Русі було те, що у центрі уваги пам'яток літератури та народної творчості, перекладних літературних пам'яток була особистість, зміст та засоби її виховання та навчання. З'ясовано, що у староруській школі вже існувала певна система вимог до вчителя, а також вимог вчителя до вихованців, які були спрямовані на формування моральних якостей, загальних проблем етики.

Здійснюючи виховуюче навчання, автори «Повчань», «Слів» використовували і деякі риси народного ідеалу «досконалої людини», такі як патріотизм, працелюбство та ін. Виховуючий потенціал навчання посилювався тим, що діти навчалися не за грецькими або болгарськими книгами, а за староруськими, що забезпечувало доступність навчання.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів історико-педагогічної проблеми. Питання духовного національного виховання особистості в період Київської Русі потребують подальшого ґрунтовного вивчення.

Література

1. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVIII в.* / Отв. ред. Э.Д. Днепров. — М. : Педагогика, 1987. — 480 с.
2. *Литвин, Л.Н.* Журнал «Русская школа» (1890–1917 гг.) о народном образовании, обучении и воспитании : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «история педагогики» / Л.Н. Литвин. — М., 1975. — 24 с.
3. *Очерки по истории русской революционно-демократической педагогики* : учеб. пособие к спецкурсу истории педагогики. — Владимир, 1973. — 187 с.
4. *Золотухіна, С.Т.* Тенденції розвитку виховуючого навчання / С.Т.Золотухіна. — Харків : Основа, 1995. — 292 с.
5. *Айзенберг, А.Я.* Проблемы теории и практики самообразовательного чтения в России (втор. пол. XVIII — XIX в.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук. : 13.00.01 «история педагогики» / А.Я. Айзенберг. — Москва, 1981. — 24 с.

21.06.2013